

ANNA M. SZCZEPAN-WOJNARSKA

NIEPOWTARZALNOŚĆ JAKO KATEGORIA KONSTYTUTYWNA
W POEZJI LINY KOSTENKO
(NA PODSTAWIE POLSKICH PRZEKŁADÓW)

„Nic dwa razy się nie zdarza” – pisała, wtórując Heraklitowi, Wisława Szymborska. Nie zdarza się w życiu, nie zdarza się również w poezji; żadne z nich nie jest plagiatem. Pomimo faktu, że poszukiwanie niepowtarzalności uznanej za wyznacznik oryginalności wciąż uchodzi za jedno z zadań literatury, a oryginalność rozwiązań formalnych, nowatorstwo poetyki, tematu, bądź perspektywy przykuwa uwagę czytelników, niemniej jednak to powtórzenie, nie tylko w rozumieniu Sorena Kierkegaarda, warunkuje sposób ludzkiego postrzegania i rozumienia. W rezultacie, oryginalność fundowana na niepowtarzalności wymusza zmianę i poszerzenie paradygmatu epistemologicznego ewokując powtórzenie oryginalnego. Doświadczenie niepowtarzalności konfrontowane z historią i czasowością, z pamięcią – w sposób szczególny przejawia się w poezji ukraińskiej poetki Liny Wasyliwny Kostenko. Trudno mówić w jej przypadku o epatowaniu poszukiwaniem oryginalności, o pragnieniu zadziwienia czytelników nowatorstwem wersyfikacyjnym czy sposobem konstruowania sytuacji lirycznych. Teza niniejszych rozważań opiera się na przekonaniu, że niepowtarzalność, w sposób głęboko przemyślany i zinterioryzowany, stanowi kategorię konstytutywną jej poetyckiego świata, w którym historia i pamięć trwają, są raczej funkcją niż przedmiotem refleksji.

Dr hab. ANNA M. SZCZEPAN-WOJNARSKA, prof. UKSW – Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Wydział Nauk Humanistycznych, Instytut Literaturoznawstwa, Zakład Literaturoznawstwa Transkulturowego; e-mail: a.szczepanwojnarska@uksw.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2981-2673>.

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

Pod koniec XX wieku badacze ogłosili dwa dominujące zwroty kulturowe: Jan Assman zwrot pamięciowy¹, a William John Thomas Mitchell zwrot piktorialny². Assman sugerował, że kwestia pamięci wpłynie na wytworzenie nowego paradygmatu nauk o kulturze. Przewidywany przez Assmana zwrot pamięciowy zmienił myślenie o przeszłości, a zaproponowana przez niego typologia pamięci wyodrębniająca pamięć komunikacyjną i kulturową znalazła swój rezonans w pracach innych badaczy, takich jak Pierre Nora³ – autor koncepcji miejsc pamięci, czy Paul Connerton⁴ podejmujący kwestię fenomenu pamięci społecznej i jej ucieleśnienia w nawykach. Poza intelektualną nośnością problemu teoretycznego, zwrotowi pamięciowemu sprzyjało szereg czynników społeczno-politycznych takich, jak między innymi rozpad tzw. bloku wschodniego, przemiany cywilizacyjne wynikające z rozwoju nowych technologii komunikacyjnych, kryzys zaufania wobec dotychczasowego myślenia o historii. Ponadto, jak zauważa Ryszard Nycz⁵, karierze refleksji o pamięci sprzyjała ponowoczesna wrażliwość, dla której projektowanie przyszłości opierającej się na ekstrapolacji minionych doświadczeń stało się całkowicie nieuprawnione, a powrót przeszłości, jej stłumione i niewyartykułowane doświadczenia zbiorowe i jednostkowe dawały podstawę aranżowania na nowo jej dziedzictwa. Jak słusznie precyzowała posługiwanie się kategorią pamięci Barbara Szacka⁶: na poziomie społecznym, kulturowym – „pamięć” zawsze pozostanie metaforą. Historia i pamięć w liryce Kostenko uczą rozumienia tego, co tu i teraz oraz tego, co zawsze i wszędzie, włączając perspektywę jednostki w perspektywę zbiorowości. Dama ukraińskiej poezji nie staje się piewą wielkich postaci historycznych ani sędzią ferującym uproszczone wyroki. Uczy uważnego rozeznawania faktów i afektów. Dla niej niepowtarzalność rozumiana jest jako bez-powrotność, wyjątkowość, oryginalność, jednostkowość, co zawsze implikuje stratę, *ex definitione*, tego, czego nie da się powtórzyć. Ukazuje także brzemień odpowiedzialności za dokonywane wybory.

¹ Jan Assman, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, tłum. Anna Kryczyńska-Pham (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008), 66–71.

² William John Thomas Mitchell, *What Do the Pictures Want? The Lives and Loves of Images* (Chicago – London: The University of Chicago Press, 2005), 6–27.

³ Pierre Nora, „Czas pamięci”, tłum. Wiktor Dłuski, *Res Publica Nowa*, nr 7 (2001): 37–43; Pierre Nora, *Między pamięcią a historią. Wybór tekstów*. Wstęp Krzysztof Pomian, wybór, wprowadzenie i przekład Jan Maria Kłoczowski (Gdańsk: Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, 2022).

⁴ Paul Connerton, *Jak społeczeństwa pamiętają?*, tłum. Marcin Napiórkowski (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2012), 86.

⁵ Ryszard Nycz, „Polska pamięć”, *Teksty Drugie*, nr 6 (2016): 7.

⁶ Barbara Szacka, „O pamięci społecznej”, *Znak* 47, nr 5 (1995): 68.

Człowiek nie może ponownie przeżyć życia ani zmienić swojej przeszłości, natomiast ponosi konsekwencje wcześniejszych wyborów i staje się świadkiem tego, jak wpływają one także na innych, czasem całkowicie przypadkowych ludzi. Doświadczenie straty stanowi również pochodną świadomości jednostkowych ograniczeń, konfrontacji z liminalnością ludzkiej egzystencji. W tym wymiarze każdy wybór jest stratą i jednocześnie nieuniknioną koniecznością. Symultaniczne pragnienie wszystkiego i wybieranie wszystkiego stanowi sytuację aporetyczną. Podmiot liryczny wierszy Kostenko podlega niestannym zmianom, a iluzja powtarzającej się historii – dotyczy w konsekwencji zawsze odmiennych podmiotów. Akceptacja własnej drogi życia, uczy ją pokory stawania się podmiotem pamiętającym i przedmiotem pamiętania zarazem, który nie wie, co stanie się znaczące i kluczowe dla przyszłych pokoleń, a nawet dla niego samego w przyszłości. Przywodzi to na myśl regułę Reinharta Kosellecka⁷, współtwórcy semantyki historycznej i krytycznego świadka zwrotu pamięciowego, który apelował, by nie traktować pamięci jako arbitralnego narzędzia, lecz zawsze zadawać trzy zasadnicze pytania: o to kto pamięta, co pamięta i w jaki sposób to robi. Proces selekcji przedmiotów pamięci odnosi się u Kostenko do porządków innych niż polityczny: do porządku aksjologicznego, czasami estetycznego – jako punktów odniesienia pozostających poza dynamiką historycznych wydarzeń. Jak ujął to Andrzej Nowak, tłumacz wierszy Kostenko:

Historia i czas mają w jej wierszach swoją naturalną ciągłość, jak gdyby wciąż – w sposób nieomal widoczny i namacalny – wędrowały prastarymi kozacko-czumacko-tatarskimi szlakami, nie bacząc na następujące po sobie pokolenia. A o wspomnianej już różnorodności i niepowtarzalności klimatu jej utworów decyduje również fakt, iż Poetka bez trudu przemieszcza się z dziedzin ciepłej i osobistej liryki miłosnej i kontemplacji krajobrazu w sferę rozważań znacznie bardziej ogólnych, po prostu filozoficznych⁸.

Kostenko odkrywa przed czytelnikami, że niepowtarzalność nie polega na odcięciu się od dziedzictwa, ale że bez niego – właściwie staje się niemożliwa. Takie filozoficzne podejście nie czyni z niej autorki łatwej w odbiorze i popularnej.

⁷ Por. Reinhart Koselleck, *Semantyka historyczna*, wybór i oprac. Hubert Orłowski, tłum. Wojciech Kunicki (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2001).

⁸ Andrzej Nowak, „Od tłumacza”, w: Lina Kostenko, *I dzień, i noc, i mgnienie...*, wybór, tłum. i posłowie Andrzej Nowak (Kraków: Oficyna Literacka Fundacja św. Włodzimierza, 1997), 129.

Poetka przyszła na świat w rodzinie nauczycielskiej, w Rzysszczewie koło Kijowa, 19 marca 1930 roku. W latach 1953–1956 studiowała w moskiewskim w Instytucie Literackim im. Maksyma Gorkiego, gdzie poznała swego późniejszego męża, polskiego prozaika marynistę – Jerzego Jana Pachlowskiego. Wydała między innymi tomy wierszy: *Promnia zemli* (*Promienie ziemi*, 1957), *Witryła* (*Żagle*, 1959), *Mandriwky sercia* (*Wędrowniki serca*, 1961), *Nad berehamy wiecznej riki* (*Nad brzegami wiecznej rzeki*, 1977), *Nepowtornist'* (*Niepowtarzalność*, 1980), *Sad netanucznych skulptur* (*Ogród nietopniejących rzeźb*, 1987) i poemat historyczny *Маруся Чупаї* (*Marusia Czuraj*, 1979), za który otrzymała nagrodę Tarasa Szewczenki. Wybitna twórczość oraz konsekwentne angażowanie się w działania opozycyjne przyniosły jej rozgłos, a także szereg innych laurów, w tym nagrodę Ołeny Telihi, Antonowiczów oraz Petrarki. Została odznaczona orderem Prezydenta Ukrainy oraz orderem Kniazia Jarosława Mądrego V stopnia, mianowana honorowym profesorem Akademii Kijowsko-Mohylańskiej oraz doktorem *honoris causa* wielu uniwersytetów, między innymi Uniwersytetu im. Iwana Franki we Lwowie, a 14 lipca 2022 roku otrzymała Legię Honorową w ambasadzie francuskiej w Kijowie.

Przeżyła szereg burz XX i XXI wieku: urodziła się w Socjalistycznej Ukrainiejskiej Republice Ludowej w roku, kiedy ZSRR przeprowadzało przymusową kolektywizację rolnictwa. By stłumić sprzeciw wobec niej została sztucznie wywołana wielka klęska głodu Голодомор (Hołodomor), w wyniku której zmarły miliony Ukraińców. Kostenko przeżyła II wojnę światową, stalinizm, życie za żelazną kurtyną, katastrofę czwartego reaktora elektrowni atomowej w Czarnobylu, pandemię, a w końcu – wybuch wojny 24 lutego 2022 roku. Jest świadkiem zarówno upadku ZSRR, jak i kształtowania się ukraińskiej tożsamości. Być może z tego powodu, a może na przekór torowi koła historii jej twórczość jest doświadczeniem niepowtarzalności. Nie ma dwóch takich samych zwycięstw ani dwóch takich samych wojen, nie ma porównywalnego bólu ani powtarzalnej pociechy. Procesualność życia pozostaje niepowtarzalna, mimo że paradoksalnie opiera się na powtórzeniu: odradzaniu się przyrody, poddawaniu się rytmowi życia. Fakt, że po opresji przychodzi bunt i przesilenie, a po latach względnego spokoju – powraca zagrożenie, nie potwierdza, według Kostenko, braku zachodzenia zmian. Zwłaszcza katastrofy, jak ta w Czarnobylu, zmieniają świat na zawsze i bezpowrotnie. Czarnobyl zdominował zbiory wierszy o znamienitych tytułach *Річка Геракліта*, *Мадонна перехесть*, także powieść *Записки українського самашедшого* oraz książkę *Зона відчуження*, wydaną w dziesiątą rocznicę tragedii – katastrofy czwartego reaktora elektrowni. Jak zauważa Bogusław Bakuła, *Записки*

українського самашедшого stały się impulsem do długich, namiętnych, choć nie zawsze rzeczowych dyskusji na temat roli ukraińskiej inteligencji⁹. Pisarka wykazała się odwagą, determinacją i poświęceniem uczestnicząc w ekspedycjach mających na celu ratowanie dóbr kultury pozostałych w strefie wokół elektrowni, napisała także scenariusz filmu *Чорнобиль. Тризна*, wyreżyserowanego przez Rołana Sergijenkę. Jednocześnie poruszając temat Czarnobyla, odważnie odniosła się do kwestii współczesnej ukraińskiej tożsamości, światowej troski o nią, oraz do roli inteligencji ukraińskiej w czasie transformacji i wojny domowej.

Szereg utworów poświęciła koncepcji historii i jej pojedynczym wydarzeniom, akcentując zawsze ich jednostkową wartość oraz indywidualny dramatyzm, ponieważ zawsze człowiek ma wybór, zarówno w kwestii czynu, jak i zaniechania. Poetka sama również angażowała się w sprawy społeczne: w 1965 roku jako sygnatariuszka listu protestacyjnego przeciwko aresztowaniom członków ukraińskiej inteligencji, w 1968 roku jako autorka listów w obronie oczernianego Wiaczesława Czornowila – w pełni rozumiała wagę pojedynczych gestów, ich znaczenie moralne wyznaczające kierunki myślenia i wartościowania.

Sama doświadczyła „powtarzających się” metod uciszania niewygodnych intelektualistów. Metoda – to działanie powtarzane w celu osiągnięcia zamierzonego skutku, jednak stosowanie metody obejmuje także reakcję, a ta bywa nieprzewidywalna, tak jak było to w przypadku Kostenko. Charakterystyczna, szesnastoletnia przerwa w publikowaniu nie wynikała z niemocy twórczej, ale z zakazu druku jej utworów. Fakt, że cenzura dotyczyła wszystkich myślących inaczej twórców, nie dezawuował cierpienia konkretnej pisarki. Jako jedna z czołowych przedstawicieli szistdesiatnyków (sześćdziesiątników)¹⁰, czyli artystów oddanych odrodzeniu narodowemu i obronie ukraińskiej kultury przed sowietyzacją i rusyfikacją, w sposób oczywisty doświadczyła represji przez zakaz publikacji. Kiedy w marcu 1963 roku Nikita Chruszczow na spotkaniu z przedstawicielami literatury i sztuki ogłosił powrót koncepcji realizmu socjalistycznego, a rządy przejął Leonid Breżniew, rozpoczął się proces

⁹ Bogusław Bakuła, „Literatura, tożsamość i historia. Szkic o twórczości Liny Kostenko”, *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia*, nr 9 (2021): „Dusza szybuje w poświęcie epok... Dusha letyt' u posviti epokh... [Tom ofiarowany Linie Kostenko Zbirnyk na poshanu Liny Kostenko]”, red. Agnieszka Matusiak i Lyudmyla Tarnashynska], 261.

¹⁰ Iza Chruślińska i Oksana Zabużko, *Ukraiński palimpsest* (Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2013), 200. Zob. Jarosław Poliszczuk, „Stanowczy okcydentalizm Wasyla Stusa”, w: Jarosław Poliszczuk, *Ukraińskie rozstaje. Studia*, red. Jarosław Ławski i Michał Siedlecki (Białystok: Stowarzyszenie Naukowe „Oikoumene”, 2015), 93.

zwiększania kontroli wypowiedzi, cenzury, który w efekcie przyniósł kolejne fale aresztowań (1965–1966, 1972–1973, 1976–1980), kładących kres działalności szistdesiatnyków¹¹.

W tamtym czasie, w bezpośrednim osobistym doświadczeniu zakaz publikacji oznaczał dosłownie „na zawsze”, ponieważ wówczas nie można było w sposób racjonalnie uzasadniony spodziewać się zmiany sytuacji, chyba że poetka podjęłaby współpracę z opresyjnym systemem. Kiedy mówi się o latach milczenia poetki (od 1961 do 1977 roku), to trzeba zdać sobie sprawę z faktu, że wiedza dotycząca okresu trwania represji projektowana jest *ex post*. Kostenko nie mogła w 1961 roku przewidzieć, czy kiedykolwiek wróci do oficjalnego czytelniczego obiegu.

Kostenko świadomie odrzuciła możliwość publikowania po rosyjsku i świadomie wybrała pisanie i wydawanie utworów w narodowym języku ukraińskim, co w praktyce oznaczało niemożność publikowania. Poetka wybrała poszukującą własnej, indywidualnej formy estetycznej język ukraiński, w którym zostawiła swój artystyczny ślad. Nieusuwalnym wyznacznikiem niepowtarzalności okazał się język narodowy, który sam stanowi kryterium różnicujące dla artykulacji jednostkowych, indywidualnych doświadczeń ukraińskich.

Kiedy radziecka cenzura odmówiła opublikowania tłumaczeń wierszy Wisławy Szymborskiej i Czesława Miłosza w przygotowywanej antologii poezji polskiej – Kostenko na znak protestu wycofała z niej także swoje tłumaczenia wierszy Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej. Mimo że nieobecna w sferze publicznej jako artystka i jako tłumaczka, nie zamilkła jednak, pisała – jak wielu innych – „do szuflady”, oddając hołd potrzebie silniejszej niż wszelkie zakazy, niż cenzura, czy nieuchronne w takich wypadkach zwątpienie w moc poetyckiego słowa. Efektem wnikliwych obserwacji i głębokiej refleksji były *Siluety/Postaci*: wiersze – szkice o wybitnych osobowościach, które odegrały znaczącą rolę w rozwoju kultury, takich jak np.: Borys Pasternak, Dante Alighieri, Joanna d’Arc, Edgar Degas, Vincent van Gogh, Aleksander Puszkina, Lew Tołstoj i uznawany za największego poetę Ukrainy – Taras Szewczenko. W tych latach ciszy i publicznego milczenia Kostenko koncentrowała się na tym, co może od siebie dać, czym się podzielić, a nie na dolorystycznym rozpamiętywaniu krzywd, jakie ją spotkały. Galeria postaci imponowała wielkością dokonań, jednak nie ma w tych wierszach retoryki panegirycznej, a nawet dydaktycznej. Widoczne jest raczej szukanie sprzymierzeńców niż autorytetów,

¹¹ Oksana Pakhl’ovs’ka, „Ukrayins’ki shistdesyatnyky: filosofiya buntu”, *Suchasnist’*, nr 4 (2000): 71.

przywoływanie tych, którzy mogliby zrozumieć jej sytuację, niż tych, którzy ujęci pochwałą – w swej próżności mogliby jej pomóc. Dzięki temu wiersze te tworzą niezwykle cykl „połączony linią uniwersalnych analogii między przeciwnościami, którym stawiali czoła w różnych czasach, krajach i kontekstach historycznych”¹².

Niepowtarzalność manifestuje się w dokonywaniu wyborów, które mają nieodwracalne konsekwencje, zawsze dzieją się w czasie i skutkują w czasie. W przetłumaczonym przez Józefinę Piątkowską wierszu *Gałązka smutku na mogile Pasternaka* kwestia ta zajmuje szczególne miejsce. Kostenko poświęciła uwagę rosyjskiemu pisarzowi, nobliście, który odmówił przyjęcia nagrody, ponieważ zdawał sobie sprawę, że wówczas miałby zakaz powrotu do kraju albo powrót ten oznaczałby koniec jego dni. Kostenko ukazuje system opresyjny i totalitarny, który niszczy swe największe skarby. Uniwersalizuje doświadczenie osamotnionego Pasternaka, który odizolowany w swoim domu w Pieriedielkinie pod Moskwą poświęcił się tłumaczeniom. Jego oficjalne uciśnienie przez cenzurę stało się dialogowaniem z pisarzami obcojęzycznymi. Dzięki przekładom nie tylko miał środki do życia, ale przebywał w „dobrym towarzystwie”. Kostenko wplotła w wiersz także artystów, których nie musiał tłumaczyć: Błoka, Lermontowa, a także duchy dwojga poetów: Mariny Cwietajewej – opozycjonistki i Włodzimierza Majakowskiego – rewolucjonisty. Obydwoje byli ofiarami tego samego systemu komunistycznego, chociaż reprezentowali skrajnie różne stanowiska. Ostatecznie, każde z nich wybrało samobójczą śmierć. W wierszu *Gałązka smutku...* w ponadczasowym, uniwersalnym wymiarze wzmiankowani poeci nawiedzają Pasternaka, rozmawiają z nim, towarzyszą mu, dla niego – wciąż żyją. Kostenko przyjmuje bardzo zaskakującą perspektywę podmiotu lirycznego, daje niezwykle intymną, a jednocześnie filozoficznie inspirującą definicję pamięci: „Pamięć – to wdowa po zdarzeniach” – trwanie czegoś, czego już nie ma. W pamięci Pasternaka zarówno Majakowski, jak i Cwietajewa pozostają bliscy i ważni, ponieważ jako tacy właśnie zdarzyli się w jego życiu. Byli niepowtarzalni w swojej twórczości i osobowości, ale także nie-powtarzalni dla niego. Jeśli weźmie się pod uwagę kontekst biograficzny poetki, to Pasternak także dla niej był ważną, realną i niepowtarzalną postacią. Kiedy jako studentka mieszkała w Pieriedielkinie, wraz z innymi studentami zaglądała w jego okna sunąc na biegówkach

¹² Józefina Piątkowska, „Kostenko i Pasternak. Dlaczego ukraińska poetka podziwia rosyjskiego kolegę”, *Gazeta Wyborcza*, 24.12.2022. <https://autorzy.wyborcza.pl/autor/604b5fac93a8ec0179845faa/J%C3%B3zefina-Pi%C4%85tkowska#S.author-K.C-B.1-L.1.dzial>

(*Podmoskiewska etiuda*), a wiosną ukochany zrywał dla niej kiście bzu z ogrodu poety.

Analogicznie w wierszu *Van Gogh* Kostenko odsyła czytelników do kategorii niepowtarzalności:

nie Cézanne – nie Gauguin – nie Manet –
co mam począć z tym faktem niezbitym,
z tym, że we mnie najwięcej jest mnie?!¹³

Epistemologicznym aksjomatem staje się akt bycia sobą, a nie naśladowanie innych. Niepowtarzalność skazuje także podmiot na niezrozumienie ze strony odbiorców, usiłujących tworzyć proste analogie, szukać podobieństw i czytelnych powiązań. Sam proces identyfikacji poprzez poszukiwanie wspólnoty przekonań, wartości i artyzmu nie jest przez Kostenko odrzucany, jednak zdaje się go postrzegać w kategoriach budowania wspólnoty piszących, a nie w relacji mistrz: jego uczniowie i akolici.

*

[inc. W pustce błękitnych wieczorów]
[...]
I po to właśnie żyć muszę.
O wszystko inne - nie stoję,
by zgiełk powtórzeń nie zgłuszył
tego,
co jedno,
co moje¹⁴.

W oryginale dążenie do niepowtarzalności wybrzmiewa jeszcze dobitniej.

Jak wspominał Florian Nieuważny, który znał Linę Kostenko osobiście, zawsze ceniła ona polską poezję, przede wszystkim ducha ironii Juliusza Słowackiego, poezje Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej, ale także poezję sobie współczesną: Wisławy Szymborskiej oraz Czesława Miłosza¹⁵. Nieuważny

¹³ Lina Kostenko, *Van Gogh*, tłum. Józefina Piątkowska, <https://autorzy.wyborcza.pl/autor/604b5fac93a8ec0179845faa/1%C3%B3zefina-Pi%C4%85tkowska#S.author-K.C-B.1-L.1.dzial>

¹⁴ Lina Kostenko, *I dzień, i noc, i mgnienie...*, 39.

¹⁵ Florian Nieuważny, „Polska w życiu i twórczości Liny Kostenko”, *Acta Polono-Ruthenica*, nr 2 (1997): 436.

wskazywał jednocześnie, że płaszczyzną, na której odnajdywała z nimi porozumienie literackie, była autotematyczna refleksja dotycząca procesu twórczego¹⁶. Dystans do świata, subtelna ironia, czasem kpina, która nie szydzi, ale pozwala uwolnić się od stereotypu – te cechy łączą poezję Szymborskiej i Kostenko podobnie jak racjonalny, trzeźwy osąd rzeczywistości. Wiersze obu poetek wyrażają podobny stosunek do kwestii historycznych, poszukując równowagi w ukazywaniu historii w planie zdarzeń i w planie skutków. Mimo nieustannych powrotów do miejsc, ludzi, wydarzeń człowiek wciąż dokonuje nowych wyborów i przemija nie zdobywszy algorytmu postępowania w żadnej sytuacji. Przemijanie staje się podstawą nieprzemijalności, subiektywne doświadczenie – podstawą uniwersalizacji otwierającej dialog z wielką europejską tradycją literacką. Jednostka to świat, a moment to historia – artysta to ten, kto odkrył tę prawdę, która staje się jego siłą w konfrontacji z rzeczywistością. Dramat artysty wciągniętego w tryby historii dostrzegał także Nieuważny jako jeden z kluczowych tematów w twórczości Kostenko¹⁷. W dokonywaniu tej uniwersalizacji i w podejmowaniu dialogu niebagatelną rolę odegrała dla poetki kultura polska będąca swoistym kanałem transferu wolności i kontaktu z kulturą zachodnią.

W latach 60., kiedy już byłam zakazana i nie mogłam wyjechać za granicę, pracowałam do muzyki Chopina i pieśni Sławy Przybylskiej. Pomimo wszystkich zakazów w czasach sowieckich związek z kulturą światową odbywał się dla nas i dla innych poprzez Polskę. Czytaliśmy poezję i prozę, Apollinaire’a i Hemingwaya w polskich przekładach¹⁸.

Poezję Kostenko cechuje lakoniczność, precyzja realistycznego ukazywania świata, wirtuozowskie operowanie milczeniem oraz perspektywą historyczną, ponieważ nie ma wielkiej historii bez zwykłych ludzi, ona realizuje się w indywidualnych doświadczeniach, nigdy poza nimi. Słowo artysty nigdy nie jest słowem wypowiedzianym w próżni, z tego przekonania wynika intertekstualne bogactwo nawiązań, sprawiające, że poezja Kostenko zyskuje wymiar uniwersalny, czerpie z tradycji Wschodu i Zachodu, z wielowiekowego dziedzictwa.

¹⁶ Także poezja Kostenko była tłumaczona na język polski przez wybitnych tłumaczy, wykaz zamieściłam w bibliografii.

¹⁷ Florian Nieuważny, *O poezji ukraińskiej. Od Iwana Kotlarewskiego do Liny Kostenko* (Białystok: Wydawnictwo „Łuk”, 1993), 212.

¹⁸ Lina Kostenko, „Wolność obiecana”, *Gazeta Wyborcza*, 27.02.2022. <https://wyborcza.pl/7,75517,28722339,wolnosc-obiecana.html>

*

Znowu przychodzisz, moja smutna muzo.
[...]
Gdzie byłaś? W Kraju Wiśni czy w Helladzie?
Który zamglony rozświetlałaś wiek?
[...]
Poetom losy dyktujesz, nie wiersze.
Wezwanie słyszą pogrążeni w śnie.
Są wszak talenty szczęśliwsze i większe –
Dziękuję, muzo, że wybrałaś mnie¹⁹.

Bycie poetą to los, który przypada w udziale determinując podmiot w sposób nieprzewidywany i nieodwołalny. Los, który staje się konkretnym zadaniem w rzeczywistości społeczno-politycznej, dlatego wdzięczność poetki nie dotyczy spełnienia ambicji, ale właśnie niepowtarzalności bycia wybraną.

Jak pisze córka poetki, Oksana Pachłowska: „Opozycyjny dyskurs poetycki Kostenko jest w dużej mierze skonstruowany wokół tych trzech pojęć: indywidualności, wolności i czasu”²⁰. Te trzy pojęcia to zarazem osie współrzędne demokracji, będącej sednem europejskości, jak dowodzi Pachłowska w swoim eseju. Bycie sobą w czasie (indywidualizm) ukazane jest jako rezultat dokonanych wyborów, co wskazuje na postawę podmiotu lirycznego odzyskującego ślady przeszłości, cierpliwie i systematycznie. Pachłowska podkreśla znaczenie sprzężenia indywidualizmu i czasu:

na wszystkich etapach twórczości Liny Kostenko odbywa się interioryzacja czasu: zarówno kosmicznego, jak i historycznego. W systemie sowieckim czas („prawdziwa historia”, „właściwy czas”) podlegał uregulowaniu i reglamentowaniu, podobnie jak kategoria indywidualności i wolności. Był to monumentalny i nieruchomy pseudoczas: czas cenzurowanych wydarzeń i postaci, czas cenzurowanych tekstów, obrazów, dat, a nawet słów czy liter. W poezji Liny Kostenko wolność trajektorii czasu istnieje tylko dlatego, że poetka, kierując się własnym imperatywem wolności, zdolna była do wyjścia poza ograniczający ją pseudoczas²¹.

¹⁹ Lina Kostenko, *** [inc. Znowu przychodzisz], tłum. Wiktor Woroszyński, *Znak* 37, nr 6 (1985): 65.

²⁰ Oksana Pachłowska, „Indywidualność, wolność, czas: ‘język europejski’ versus ‘język sowiecki’ (i ‘postsowiecki’)”, *Miscellanea Posttotalitana Wratislaviensia*, nr 9 (2021): 85.

²¹ Pachłowska, „Indywidualność, wolność, czas”, 90.

To bardzo specyficzna czynność, ponieważ praca pamięci nie zmierza do ukończenia, do przygotowania spójnego raportu zdarzeń, lecz jest trwającym procesem, którego miarą wartości okazuje się odnalezienie współbrzmienia ze współczesnością. Praca pamięci jest byciem w czasie, a nie katalogowaniem zabytków, czy eksponatów archeologicznych. Według Bakuły, w twórczości Kostenko „nie ma wyraźnego podziału na przeszłość i terażniejszość, najważniejsza jest pamięć, jedyna formuła nieśmiertelności człowieka”²². Analogicznie ujmuje tę kwestię Agnieszka Matusiak podkreślając, że dla poetki „szczególnie istotny jest egzystencjalny splot przemijalności i wieczności, albowiem odzwierciedla on [...] dialektykę jedności czasu, w którym to, co wieczne, wyrasta z tego, co chwilowe”²³.

Żywy podmiot uobecnia podmiot w danej chwili nieobecny, co nie pozostaje równoznaczne z tym, że nieistniejący – to esencja wspomnianego wcześniej wdowieństwa po zdarzeniach. W wielu wierszach ta dialektyka trwania i momentalności istnienia stawia przed odbiorcą wyzwanie nie do rekapitulacji zdarzeń, ale zatrzymania się nad ich znaczeniem, przyczynami oraz konsekwencjami, ponieważ każde zdarzenie zakorzenione jest w przeszłości i rzuca na przyszłość. Przeszłość i terażniejszość rozświetlają się wzajemnie. Nie tylko przeszłość ułatwia zrozumienie stanu obecnego, ale również współczesność umożliwia zrozumienie przeszłości. Co ciekawe, Kostenko pozostaje konsekwentnie intertekstualna, ponadnarodowa oraz otwarta na literaturę tłumaczoną, jak ujęła to w wierszu *Sztafety*:

Poeci przekazują poetom
Z duszy w duszę
Z mowy w mowę
Swobodę ducha i prawdę słowa,
Nie zamieniwszy na zdania zbutwiałe —
Na sławolubstwo i na wygodę.
Nie opuściwszy,
Bo stuk padania
Bólem odezwie się w duszy narodu²⁴.

²² Bogusław Bakuła, *Skrzydło Dedala. Szkice, rozmowy o poezji i kulturze ukraińskiej lat 50–90. XX wieku* (Poznań: WiS, 1999), 266.

²³ Agnieszka Matusiak, „Poetycka alchemia Liny Kostenko”, *Miscellanea Posttotalitana Wratislaviensia*, nr 9 (2021): 38.

²⁴ Lina Kostenko, „Sztafety”, tłum. Kazimierz Andrzej Jaworski, w: *Antologia poezji ukraińskiej*, red. Florian Nieuważny i Janusz Pleśniarowicz (Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1976), 679.

Przedmiotem przekazu, cennym depozytem jest wolność i prawda, trybem przekazu – gotowość do ponoszenia ofiar. Bardzo interesujący jest organiczny epitet metaforyczny zdań określanych jako „zbutwiałe”. Wymiana jest zatem podtrzymywaniem życia, literacki krwiobieg sensów przebiega ponad partykularnymi paradygmatami kulturowymi, żywiołem jest przekład, jest dialog, spotkanie niepowtarzalności doświadczeń. Pamięć nie polega więc na przekazaniu dawnego, ale na uobecnieniu tego, co zawsze aktualne, ponieważ ta cząstkowa wiedza o współczesności umożliwia wchodzenie w przeszłość. Aby mogło się to dokonać, konieczne jest osadzenie w terażniejszości, a zatem w konkretnych realiach historycznych, społecznych. Wynika to także z funkcjonalizacji historii, która ma służyć samopoznaniu podmiotu i zrozumieniu terażniejszości. Zachodzi zatem sprzężenie zwrotne warunkowane nie tyle koncepcją historii, ile koncepcją podmiotowości.

W utworach Kostenko pojawia się szereg nawiązań do historii polsko-ukraińskich relacji, których nie idealizuje, nie poddaje sentymentalizacji ani przemilczeniom, o czym pisał Nieuważny²⁵. Jednak świadomość, że intelektualny marazm może prowadzić do katastrofy, a wyparte kwestie wracają ze zdwojoną siłą, sprawia, iż Kostenko zachowuje tę samą honorową zdolność narażania się na krytykę, nie tylko przez komunistyczny reżim, ale przez kształtujące swoją tożsamość społeczeństwo ukraińskie. Jak zauważa Matusiak: „Kostenko jest też bezlitosna dla wewnętrznego (auto)kolonializmu ukraińskiego społeczeństwa, który zrodził syndrom niepamiętania o patologicznej sowieckiej przeszłości, której nierozliczenie po 1991 roku zaowocowało zatrzymaniem na Ukrainie formotwórczych procesów dekolonialnej samoświadomości narodowej oraz zablokowaniem prodemokratycznych procesów transformacyjnych”²⁶. Problematyczna jest dla poetki niepamięć, wyparcie, duchowy, intelektualny eskapizm. Postrzega je jako zjawiska niebezpieczne, gorsze niż bezpośrednia konfrontacja z najtrudniejszą prawdą, parafrazując – to one inicjują „butwienie” zdań, czyli rozkład, rozpad komunikacji. Wytykanie eskapizmu nie przysporzyło jej sympatyków w chwilach wewnętrznych ukraińskich konfliktów, jednak Kostenko nie zabiega o popularność, nie należy do poetów celebrytów. Ceną jej niepowtarzalności jest także samotność rozumiana jako odrębność, stanowiąca logiczną konsekwencję indywidualizmu, który liczy się z tym, że nie zyska przychylności, sławy, a nawet zrozumienia.

Kiedy w lutym 2022 roku rozpoczęła się wojna, Kostenko odmówiła wyjazdu z Kijowa. W liście skierowanym do uczestników spotkania promującego

²⁵ Nieuważny, „Polska w życiu i twórczości Liny Kostenko”, 435–446.

²⁶ Matusiak, „Poetycka alchemia Liny Kostenko”, 35.

książkę monograficzną poświęconą jej twórczości w czerwcu 2022 roku we Wrocławiu, napisała:

Cena wolności – zarówno dla Polski, jak i Ukrainy – jest przerażająca i wysoka. W dzieciństwie zbudził mnie dźwięk niemieckich bombowców przeszywających ukraińskie niebo o świcie 22 czerwca 1941, ten sam dźwięk bombowców, tym razem rosyjskich, przeszył ukraińskie niebo nad ranem 24 lutego 2022 roku. Historia zatoczyła koło. Zdaje się, że między naszymi krajami znów powstała wielka historyczna przepaść. Polska to wielkie europejskie państwo prężnie się rozwijające. Ukraina zaś znów w ogniu i ruinach. Ale to także czas odrodzenia Ukrainy. [...] Niegdyś morze rozstało się przed wypędzonym narodem szukającym swej ziemi obiecanej. A nasza ziemia jest tutaj, razem z nami. Nam potrzebna jest tylko wolność obiecana. Oto dlaczego dla Ukrainy nastał czas nowego spotkania z Polską. A w konsekwencji – to czas powrotu Ukrainy do Europy²⁷.

Niepowtarzalność podmiotu ewokuje niepowtarzalność doświadczenia i *vice versa*, a ewokowane przez Kostenko w tej wypowiedzi konotacje biblijne odnoszą się bardziej do kwestii przemiany mentalności i mobilizacji ducha, jakie musi przejść naród ukraiński, niż do kwestii czysto religijnych czy historycznych. Mimo że „historia zatoczyła koło”, sytuacja nie jest tożsama z żadną sytuacją w przeszłości. Nowe spotkanie z Polską wiąże się z „powrotem” Ukrainy do Europy na innych zasadach, w innym wymiarze. Kostenko pozostaje poetką realistką, nawet jeśli to określenie wydaje się oksymoronem, jest wobec niej w zupełności adekwatne.

*

[Marnowaliśmy latko]
Czyżbyśmy tu prześnili
Toń rzeki Heraklita?²⁸

Heraklityjska rzeka to konstrukt, metafora umożliwiająca wyrażenie ludzkiej relacji wobec przemijającego czasu, skonwencjonalizowana w swej wykładni, jednak w wierszu Kostenko zyskuje nowe życie, staje się przedmiotem

²⁷ Kostenko, „Wolność obiecana”.

²⁸ Kostenko, *I dzień, i noc, i mgnienie...*, 103.

marzenia o władzy nad czasem. Prześnić rzekę Heraklita to obmyć się w czasie, który oczyszcza człowieka, być może, to jego najważniejsze zadanie.

Niepowtarzalność jako kategoria konstytutywna poezji Liny Kostenko odnosi się do zaprezentowanych w niej koncepcji podmiotowości, czasowości oraz aksjologii. Podmiotowość obejmuje indywidualną biografię, zespół cech osobowościowych i aktywne pole intertekstualne. Czasowość postrzegana jest jako ambiwalencja trwania i przemijania, sprzężenie zwrotne w porządku epistemologicznym, w którym obecne warunkuje dostęp do minionego, i analogicznie, to, co minione - warunkuje poznanie obecnego. Niepowtarzalność manifestuje się także w dokonywaniu wyborów, gdyż zawsze pociągają one za sobą konsekwencje oddziałujące w przyszłości nie tylko na podmiot, ale na cały świat. Podsumowaniem tych rozważań niech będzie cytata dwuwiersza z tomu *Niepowtarzalność*:

I niepowtarzalność każdej chwili
Drogi szuka z bólu w perłę²⁹.

BIBLIOGRAFIA

- Assman, Jan. *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Tłum. Anna Kryczyńska-Pham. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008.
- Bakuła, Bogusław. *Skrzydło Dedala. Szkice, rozmowy o poezji i kulturze ukraińskiej lat 50–90. XX wieku*. Poznań: WiS, 1999.
- Bakuła, Bogusław. „Literatura, tożsamość i historia. Szkic o twórczości Liny Kostenko”. *Miscellanea Posttotalitana Wratislaviensia*, t. 9 (2021): „Dusza szybuje w poświęcenie epok... Dusha letyt’ u posviti epokh... [Tom ofiarowany Linie Kostenko Zbirnyk na poshanu Liny Kostenko], red. Agnieszka Matusiak i Lyudmila Tarnashynska]: 259–273.
- Chruślińska, Iza i Oksana Zabużko. *Ukraiński palimpsest*. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2013.
- Connerton, Paul. *Jak społeczeństwa pamiętają?* Tłum. Marcin Napiórkowski. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2012.

²⁹ Lina Kostenko, *Landscapes of Memory. The selected Later Poetry of Lina Kostenko*, peizazhi pamiaty (Wybrani poezii, 1977–1989). A parallel text edition, tr. from Ukrainian by Michael M. Naydan, translations edited by Olha Luchuk (Lviv: Litopys, 2002), 69. [Tłumaczenie na język polski – Anna M. Szczepan-Wojnarska].

- Kostenko, Lina. *Landscapes of Memory. The selected Later Poetry of Lina Kostenko*. Peizazhi pamiaty (Wybrani poezii, 1977–1989). A parallel text edition. Tr. from Ukrainian by Michael M. Naydan. Translations edited by Olha Luchuk. Lviv: Litopys, 2002.
- Kostenko, Lina. „Wiersze”. *Kresy*, nr 2-3 (1990): 37–41. Tłum. Wiktor Woroszyński.
- Kostenko, Lina. „Wolność obiecana”. *Gazeta Wyborcza*, 27.07.2022. <https://wyborcza.pl/7,75517,28722339,wolnosc-obiecana.html>
- Kostenko, Lina. „Sztafety”. Tłum. Kazimierz Andrzej Jaworski. W: *Antologia poezji ukraińskiej*, red. Florian Nieuważny i Janusz Pleśniarowicz. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1976.
- Kostenko, Lina. „Wiersze”. W: *Powroty nieobecnych*. Tłum. Leszek Engelking. Wybór i oprac. Nazaruk Bazyl i Mirosław Czech. Ostrowiec: Świętokrzyski: Miejskie Centrum Kultury, 1990.
- Kostenko, Lina. *Wiersze*. Wybór i posłowie Aleksander Ziemny. Tłum. Leszek Engelking, Józef Waczków, Wiktor Woroszyński i Aleksander Ziemny. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Iskry”, 1990.
- Kostenko, Lina. „Wiersze”. Tłum. Stanisław Srokowski. W: *Ukraińskie wiersze miłosne (wybór liryki współczesnej)*. Wybór, wstęp i oprac. Stanisław Srokowski. Tłum. Kazimierz Koszutski, Alicja Patey-Grabowska, Waldemar Smaszcz i Stanisław Srokowski. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1991.
- Kostenko, Lina. *I dzień, i noc, i gnienie...* Wybór, tłum. i posłowie Andrzej Nowak. Kraków: Oficyna Literacka, Fundacja św. Włodzimierza, 1997.
- Kostenko, Lina. [„Wiersze”]. Tłum. Józef Waczków. *Literatura na Świecie*, nr 4 (1999): 51–58.
- „Dusza szybuje w poświęceniu epok... Dusza leży u poświęceniu epok... [Tom ofiarowany Linie Kostenko Zbiornik na poshanu Liny Kostenko]”, red. Agnieszka Matusiak i Lyudmila Tarnashynska. *Miscellanea Posttotalitarians Wratislaviensia*, nr 9 (2021).
- Mitchell, William John Thomas. *What Do the Pictures Want? The Lives and Loves of Images*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2005.
- Naydan, Michael M., i Lina Kostenko. „Floating Flowers: The Poetry of Lina Kostenko”. *Urbandus Review* 1, nr 1 (1977): 138–157. Dostęp: 27.05.2023. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/25748018>.
- Nieuważny, Florian. „Polska w życiu i twórczości Liny Kostenko”. *Acta Polono-Ruthenica*, nr 2 (1997): 435–446.
- Nieuważny, Florian. *O poezji ukraińskiej. Od Iwana Kotłariewskiego do Liny Kostenko*. Białystok: Wydawnictwo „ŁUK”, 1993.
- Nora, Pierre. „Czas pamięci”. Tłum. Wiktor Dłuski. *Res Publica Nowa*, nr 7 (2001): 37–43.
- Nora, Pierre. *Między pamięcią a historią. Wybór tekstów*. Wstęp Krzysztof Pomian. Wybór, wprowadzenie i przekład Jan Maria Kłoczowski. Gdańsk: Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, 2022.
- Nowacki, Albert. „Poeta wobec systemu. Duchowy Świat poezji Liny Kostenko”. *Miscellanea Posttotalitarians Wratislaviensia*, t. 9 (2021): „Dusza szybuje w poświęceniu epok... Dusza leży u poświęceniu epok... [Tom ofiarowany Linie Kostenko Zbiornik na poshanu Liny Kostenko]”, red. Agnieszka Matusiak i Lyudmila Tarnashynska]: 153–163. <https://doi.org/10.19195/2353-8546.9.10>

- Nycz, Ryszard. „Polska pamięć”. *Teksty Drugie*, nr 6 (2016): 7–14.
- Pakhl'ovs'ka, Oksana. „Ukrayins'ki shistdesyatnyky: filosofiya buntu”. *Suchasnist'*, nr 4 (2000): 65–84. [Пахльовська, Оксана. „Українські шістдесятники: філософія бунту”. *Сучасність*, no 4 (2000): 65–84].
- Pachlowska, Oksana. „Indywidualność, wolność, czas: 'język europejski' versus 'język sowiecki' (i 'postsowiecki')”. *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia*, t. 9 (2021): „Dusza sżybuje w poświacie epok... Dusha letyt' u posviti epokh... [Tom ofiarowany Linie Kostenko Zbirnyk na poshanu Liny Kostenko], red. Agnieszka Matusiak i Lyudmila Tarnashynska]: 81–102. DOI: 10.19195/2353-8546.9.6
- Piątkowska, Józefina. „Kostenko i Pasternak. Dlaczego ukraińska poetka podziwia rosyjskiego kolegę?”. *Gazeta Wyborcza*, 24.12.2022. <https://autorzy.wyborcza.pl/autor/604b5fac93a8ec0179845faa/J%C3%B3zefina-Pi%C4%85tkowska#S.author-K.C-B.1-L.1.dzial>
- Poliszczuk, Jarosław. „Stanowczy okcydentalizm Wasyla Stusa”. W: *Ukraińskie rozstaje. Stu dia*, red. Jarosław Ławski i Michał Siedlecki, 89–109. Białystok: Stowarzyszenie Naukowe „Oikoumene”, 2015.
- Szacka, Barbara. „O pamięci społecznej”. *Znak*, nr 5 (1995): 68–76.
- Szporluk, Roman. „After Empire: What?”. *Daedalus* 123, nr 3 (1994): 21–39. Dostęp: 19.03.2024. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/20027249>.

NIEPOWTARZALNOŚĆ JAKO KATEGORIA KONSTITUTYWNA
W POEZJI LINY KOSTENKO
(NA PODSTAWIE POLSKICH PRZEKŁADÓW)

Streszczenie

Artykuł odnosi się do twórczości poetyckiej ukraińskiej poetki Liny Kostenko, represjonowanej w okresie stalinowskim, reprezentantki szistdesiatnyków. Twórczość ta odzwierciedla najważniejsze procesy historyczne ostatniego stulecia i ukazuje złożone relacje tego, co uniwersalne i jednostkowe, momentalne i wieczne. Kategorią konstytutywną jej wierszy jest niepowtarzalność powiązana z otwarciem na dialog i odpowiedzialnością za dokonywanie wyborów. Niniejsze rozważania ukazują dynamikę istnienia, zaskakującą i paradoksalną, kiedy to, co osobiste, rzutuje na to, co pokoleniowe, historyczne, narodowe. Niepowtarzalność rozumiana jest szerzej niż oryginalność czy wyjątkowość. To niezwykle wyraziste dążenie ku prawdzie.

Słowa kluczowe: niepowtarzalność; poezja ukraińska; pamięć; poeci lat sześćdziesiątych (szistdesiatnyky); Lina Kostenko

THE NOTION OF UNREPEATABILITY AS A CONSTITUTIVE CATEGORY
IN LINA KOSTENKO'S POETRY (BASED ON POLISH TRANSLATIONS)

Summary

The article refers to the poetic work of the Ukrainian poet Lina Kostenko, a representative of the Shetidisiats, repressed in the Stalinist period. Her poetry reflects the most important historical

processes of the last century and shows the complex relations of what is universal and individual, momentary and eternal. The constitutive category of her poems is unrepeatability associated with openness to dialogue and responsibility for making choices. These considerations illustrate the dynamics of existence, which are surprising and paradoxical, when what is personal affects what is generational, historical, and national. The concept of unrepeatability is understood to encompass a more expansive notion than that of originality or uniqueness alone. This aspiration towards the truth is of paramount importance.

Keywords: unrepeatability; Ukrainian poetry; memory; the Shestidisiats; Lina Kostenko